

VALTAKUNNALLISET TUTKIJAKOULUT: SURULLINEN KERTOMUS UHOAMISESTA JA TUHOAMISESTA

KOLUMNI

Yliopistoilla toteutetun tutkijakoulutuksen tehostamiseksi luotiin 1990-luvun loppupuolella järjestelmä, jonka nimitykseksi vakiintui sittemmin juhlava ”valtakunnalliset tutkijakoulut”. Ensimmäinen hakukierros osui kesäksi 1994. Tieto siitä tuli yliopistoille ilman ennakkovaroitusta eli ”puskista”, kuten on tapana sanoa. T&E:n numerossa 3/94 ”tieteellinen elämä” -palstan avustaja kommentoi hankkeen herättämiä tuntemuksia seuraavasti:

”GRADUATE SCHOOLEISTA eli nytemmin tohtorinkoulutusohjelmista puhutaan varmaan vielä, kunhan näemme millaiset seuraukset niillä valtaisilla ponnistuksilla, joilla tohtoriohjelmiä kesällä 1994 värkättiin, lopulta on. [...] Opetusministeriössä ei jostain syystä lainkaan huomioitu sitä, että vaikka professoreilla ei kesälomaa olekaan, niin avustavalla henkilökunnalla on: ne sattuivat juuri parhaaseen ehdotusten ahkerointiaikaan. Heinäkuun lopussa muuten suljetussa Suomessa yliopistoissa oli todella harvinaisen runsaasti väkeä paikalla: minne vain soitti, niin jo oli professori työpaikallaan! Tulikohan tehdyksi Suomen ennätys?”

Järjestelmä laajeni nopeasti. Ensimmäisessä vaiheessa haettavana oli 722 tohtoriopiskelijan paikkaa neljäksi vuodeksi, mutta 2000-luvulla haut siirtyivät noudattamaan kahden vuoden rytmiä, eli joka toinen vuosi olemassa olevilla kouluilla oli tilaisuus hakea uusia nelivuotisia paikkoja ja uudet yrittäjät voivat hakea paikkoja uusille tutkijakouluille. Suomen Akatemian julkaisemat raportit Suomen tieteen tila ja taso antavat järjestelmän kasvusta hyvän kuvan.¹

Tavoitteet ja alkuvaiheet (tila ja taso 2000, 27–29):

”Opetusministeriön keskeinen tutkimukseen liittyvä tulostavoite yliopistoille ovat tohtorin tutkinnot. Ministeriö on nostanut yliopistoille asettamia tavoitteita vuosittain tutkijakoulujärjestelmän kehittämisen myötä. Tutkimomäärät osoittavat tutkijakoulujärjestelmän kykenevän nykymuodossaan vastaamaan hyvin asetettuihin määrällisiin tavoitteisiin. [...]”

”Tutkijakoulut käynnistyivät vuonna 1995 kahdessa vaiheessa. Vuoden alussa aloittivat 67 ensimmäistä tutkijakoulua, joihin suunnattiin varoja 722 tutkijaopiskelijan palkkaukseen. Vuoden 1995 talousarvioon sisällytyneellä lisämäärärahalta vahvistettiin jo perustettuja tutkijakouluja syksystä 1995 lähtien 92 tutkija-

opiskelijapaikalla sekä perustettiin 26 uutta tutkijakoulua. Näille tutkijakouluille osoitettiin 128 paikkaa. Tutkijakoulupaikkojen rahoitus oli nelivuotinen ja se osoitettiin yliopistoille korvamerkittynä muun rahoituksen yhteydessä. [...] [Vuosien 1997–1999 tutkimusrahoituksen lisäysohjelman turvin] aloitettiin vuoden 1998 alusta 12 uutta tutkijakoulua, joihin tuli 96 tutkijaopiskelijapaikkaa. Aiemmin aloittaneista tutkijakouluista 31 sai 171 lisäpaikkaa. ...”

”Tutkijakoulujärjestelmä on osoittanut vahvuutensa joistakin puutteista huolimatta. Opetusministeriön teettämän selvityksen (ks. Tutkijakoulut... 2000) mukaan tutkijakoulujen johtajat katsoivat tutkijakoulujärjestelmän tehneen tutkijankoulutuksesta järjestelmällisempää ja tehokkaampaa sekä lisänneen kansainvälisiä koulutustapahtumia ja tutkimusyhteistyötä. Tutkijaopiskelijat arvioivat tutkijakouluissa saamansa opetuksen laadun yleisesti hyväksi. Selvä enemmistö arvioi väitöskirjatyojen ohjauksen hyväksi tai erinomaiseksi.”

Vakiinnuttaminen (tila ja taso 2003, 40):

”Valtioneuvoston hyväksymässä opetusministeriön koulutuksen ja tutkimuksen kehittämissuunnitelmassa vuosille 1999–2004 (Koulutus... 2000) tehtiin linjaukset tutkijakoulujärjestelmän laajentamisesta, vahvistamisesta ja vakiinnuttamisesta. Tavoitteeksi asetettiin, että järjestelmä on keskeinen väylä tohtoritutkintoon ja että tutkintojen määrä on noin 1 400 tutkintoa vuodessa. Tutkijakoulujen määräaikaisuus, kilpailuun perustuva valintaprosessi, yhteistyö ja valtakunnallisuus haluttiin vakiinnuttaa ja koulutusta suunnata aloittaisen tohtoritarpeen mukaan. Naisten tutkijanuran esteiden poistaminen asetettiin tavoitteeksi.”

Menestykset (tila ja taso 2009, 27–28):

”Vuonna 2008 hieman yli 40 prosenttia vuosittaisesta 1 500 tohtorintutkinnoista valmistui Suomen kansallisesta tutkijakoulujärjestelmästä. Vuosina 2006–2007 osuus oli noin puolet. Tekniikan alalla suurin osuus eli lähes 80 prosenttia tohtorintutkinnoista tehtiin tutkijakouluissa (taulukko 2). Kauppatieteiden alalla vain lähes neljäsosa väitöskirjoista tehtiin tutkijakoulupaikoilla.”

”Vuonna 2007 tutkijakoulupaikkoja oli 1 453, ja vuoden 2010 alussa tutkijakoulupaikkoja on kaikkiaan 1 600. Tavoitteena on saada nykyistä suurempi osa tutkijakoulujen ulkopuolisista opiskelijoista tehokkaamman tutkijankoulutuksen piiriin. Ulkomaalaisten opiskelijoiden osuuden tavoite on 20 prosenttia vuoteen 2012 mennessä.”

Tuho (tieteen tila 2012, 17):

”Huomattava muutos on tapahtunut tohtorikoulutuksen rahoituksessa. Aikaisemmassa järjestelmässä tohtorikoulut saivat rahoituksen opetus- ja kulttuuriministeriöltä Suomen Akatemian tekemän arvioinnin ja esityksen pohjalta. Uudessa systeemissä ylhäältä johdettu järjestelmä on purettu ja vastuu on siirretty selvemmin yliopistoille itselleen. Useimmat yliopistot ovatkin jo rakentaneet omat tutkijakoulunsa, joiden puitteissa jatkokoulutusta pyritään jäntevöittämään ja systematisoimaan. 1990-luvun puolivälissä nopealla aikataululla pystytetty tutkijakoulujärjestelmä nosti suomalaisen jatkokoulutuksen tasoa huomattavasti. Nyt on otettu seuraava askel sen kehittämisessä. Sen tulokset on nähtävissä muutaman vuoden kuluttua.”

* * * * *

Idea valtakunnallisista tutkijakouluista ei ollut huono, vaikka perustamisen tapa sitä olikin. Tutkijakouluja syntyi kaikille keskeisille tieteenaloille, ja monet niistä olivat aidosti valtakunnallisia. Tarve oli sitä paitsi ilmeinen. 1990-luvulle asti tohtorikoulutus oli yliopistojen oma asia, eli sen järjestäminen oli jokseenkin täysin yksittäisten laitosten ja asiaan harrastuneisuutta tunteneiden professoreiden varassa. Projektimuotoinen tutkimusrahoitus oli tietenkin parantanut tilannetta, mutta yhtä lailla riippuen jo virassa olleiden tutkijoiden aloitteellisuudesta.

Tutkijakoulujen toimintamuodot löysivät järkevät hahmonsia ja vakiintuivat. Koulujen ohjelmaan sisältyi valtakunnallisia seminaareja ja kesäkouluja, joihin kutsuttiin ulkomaisia luennoitsijoita. Lisäksi koulut saattoivat tukea niihin hyväksytyjen opiskelijoiden seminaarimatkoja ja ulkomaisia työvierailuja. Nämä ovat olennaisesti halpoja ja erittäin tarkoituksenmukaisia toimintoja. Erityisen paljon hyötyä oli siitä, että järjestelmä salli perustaa verkostomaisesti toimivia tutkijakouluja aloille, joiden opetus ja tutkimus on hajallaan eri yliopistoissa usein muiden suurempien laitosten piirissä, joko oman opetusohjelmansa varassa tai riippuvaisena alasta kiinnostuneen henkilökunnan toimista.

Järjestelmän paras kausi osui 2000-luvun puolivälin tienoilte: yhtäältä hakuprosessien edellyttämät rutiinit vakiintuivat ja olivat ennakoitavissa, ja toisaalta koulujen toimintamuodot olivat käytännössä koeteltuja. Piilevä ongelma tosin oli siinä, että opetusministeriö arvioi tutkijakouluja ensisijaisesti valmistuvien tohtoreiden määrän perusteella. Jorma Sipilä kirjaa hallintouraansa koskevissa muistelmissaan tilanteen tuottaman voimattomuuden tunteensa:

”Jos et inflatoi tohtorin arvoa, muut tekevät sen kuitenkin. Ja opetusministeriö tuntuu suorastaan edellyttävän tätä paasaamalla tohtorin nuorentamisesta. Jos tohtorin arvon inflaatio ei herätä kauhistusta Suomessa vielä tänään, niin pitemmällä jaksolla sen vaikutukset yliopistotutkimukseen muuttuvat vaaralliseksi: vaativia teemoja ei oteta ollenkaan tutkittavaksi ja keskeneräisiä töitä ryhdytään hyväksymään väitöskirjoiksi.”²

Taustaolosuhteissa tapahtui myös muutoksia: samoihin aikoihin käynnistyi yliopistojen yleinen mullistus, joka ulotti vaikutuksensa myös tutkijakouluihin. Uusi tulosjohtamiseen perustuva palkkausjärjestelmä tuli käyttöön vuonna 2005.³ Uusi yliopistolaki, joka muutti yliopistot julkisoikeudelliseksi yksiköiksi, tuli voimaan 2010.⁴

Vielä vuonna 2007 tilanne vaikutti kuitenkin vakaalta. Opetusministeriö lähetti tutkijakouluille muistion ”Opetusministeriön tutkijakoulujen käytänteet”.⁵ Muistion kohdassa 5. ”Tutkijakoulujärjestelmän tulevaisuus” vakuutettiin opetusministeriön 15.2.2007 julkistamaan toimintapohjelmassa viitaten, että vuonna 1995 aloitetun tutkijakoulujärjestelmän mukaista ohjattua tutkijankoulutusta vahvistetaan.

Seuraavana vuonna toteutui kuitenkin ensimmäinen muutos. Opetusministeriö tiedotti siitä muistiolla ”Opetusministeriön tutkijakoulujen käytänteiden päivitys”.⁶ Muistion kohdassa 5. ”Tutkijakoulujärjestelmän tulevaisuus” korostettiin edelleen järjestelmän merkitystä. Lisäksi kuitenkin todettiin, että tutkijakoulujen opiskelijapaikkoja koskeva päätöksenteko (eli virastokielellä: ”tutkijakoulupaikkapäätöksenteko”) oli siirretty vuoden alussa Suomen Akatemiaan. Akatemiassa järjestelmää ajateltiin toisaalta vielä laajennettavan: Suomen Akatemian talous- ja toimintasuunnitelma 2009–2012 asetti koulutuspaikkojen määrää koskevaksi tavoitteeksi 2000 (vuonna 2012). ”Samalla tutkijakoulujen määrää vähennetään ja kokoa kasvatetaan.”⁷

Muutama vuosi sen jälkeen kun opetusministeriön ”käytänteiden päivitys” oli lähetetty ja Suomen Akatemian korkealentoiset tavoitteet oli asetettu, järjestelmä purettiin.

* * * * *

Osallistuin aloitteentekijänä yhteiskunnallisen ympäristöalan tutkijakoulu YHTYMÄn perustamiseen vuonna 2001, kun vuoden 2002 aloituspaikat olivat haettavissa. Tutkijakoulun taustana oli jo muutaman vuoden mittainen kokemus valtakunnallisen yhteysverkoston luomisesta tutkijakoulutuksen tueksi: Suomen Akatemia myönsi verkostolle 90-luvun lopussa kahtena vuonna kaksi jatko-opiskelijan paikkaa, jotka oli jaettu Helsinkiin, Jyväskylään ja Tampereelle. Kaikki neljä paikoille nimettyä jatko-opiskelijaa saivat väitöskirjansa valmiiksi, joten tausta oli tukeva.

YHTYMÄ oli tyyppillinen verkostomainen uudella tutkimusalalla toimiva tutkijakoulu. Ympäristöongelmiin liittyvä yhteiskunnallisesti suuntautunut koulutus aloitettiin useassa yliopistossa tuntiopetuksena jo 1970-luvulla, mutta varsinaisesti yhteiskunnallinen ympäristötutkimus vakiintui osaksi useiden laitosten toimintaprofilia 1990-luvun alusta lähtien. Alan jatko-opintoja oli harjoitettu enenevässä määrin vaikkakin eri yliopistoissa hiukan eri nimikkeillä; tausta-aloja olivat esimerkiksi sosiologia, politiikan tutkimus ja kansainvälinen politiikka, oikeustiede, filosofia, historia, hallintotieteet sekä kaupparkeakoulun johtamistiede.

YHTYMÄän osallistuneilla laitoksilla oli vuonna 2001 noin 115 yhteiskunnallisen ympäristötutkimuksen jatko-opiskelijaa; toimipaikkojen lista käsitti 14 yksikköä. Koululle myönnettiin viisi aloituspaikkaa. Tutkijakoulun toiminta organisoitiin neljäksi moduuliksi, joiden ongelma-alueet kattoivat suurin piirtein tausta-alojen heterogeenisuuden. Toiminta löysi koulun perustamisen jälkeen rutiinin, joka sai jokseenkin sellaisen muodon kuin voi olettaakin: vuosiseminaarit kansainvälisine vieraineen, opiskelijoiden matka- ja kielentarkastusrahat sekä hallinto, jonka muodostivat taustalaitosten edustajista koottu laajapohjainen hallitus, moduulien johtoryhmät sekä 2–3 kuukauden välein kokoontuva johtokunta. Toiminnan vakiintumiseen oltiin kohtuullisen tyytyväisiä.

Opiskelijapaikkojen haku organisoitiin valtakunnallisesti; tähän tarkoitukseen alalla on erinomainen sähköpostilista. Hakemuksia viiteen paikkaan tuli kolmisenkymmentä. Hakemusten arviointi antoi erinomaisen kuvan koko alan jatko-opiskelijakunnan koostumuksesta ja tietysti myös hakemusten tasosta. Tutkijakoulun johtokunta vastasi valinnoista – hyvässä yhteistyössä ja yhteisymmärryksessä. Ala on väistämättä hajanainen, mitä moduuliperustainen rakenne osittain jäljitteli ja koetti paikata, ongelmakeskeisesti eikä tieteenalakeskeisesti.

Seuraavassa haussa YHTYMÄ jätettiin vaille opiskelijapaikkoja. Syynä oli ilmeisesti Suomen Akatemian toimikuntien välinen arvovaltakamppailu, joka tuotti valintaprosessiin monitieteisyyden mentävän aukon. Ongelma kuitenkin ratkesi vuoden 2006 kierroksesta alkaen, ja sen jälkeisissä hauissa YHTYMÄ sai 3–5 opiskelipaikkaa.

Toimintaehtojen muutoksen ensimmäinen oire oli uuden palkkausjärjestelmän tulo yliopistoihin. Heikki Patomäki kuvaa hyvin uudistuksen yliopistoilla kohtaamaa yleisluonteista kritiikkiä. Itse koin – tuolloin laitoksen johtajana ja UPJ-arvioita virkavastuulla toteuttavana – tutkijakoulujen opiskelijoihin kohdistuvan arvioinnin erityisen loukkaavaksi: tohtoriopiskelijat toteuttivat väitöskirjahankettaan kehnolla palkalla, jonka euromääräiset rajat oli itse asiassa opetusministeriön rahoituspäätöksessä määritelty, mutta väitöskirjan edistyminen ei mukamas riittänyt osoitukseksi hyvästä suoriutumisesta.

Lisäksi opetusministeriössä laadittuihin hakuohjeisiin ilmaantui kierros kierrokselta uusia vaatimuksia. Tutkijakoulujen omaan arvostelu- ja toimintakykyyn ei luotettu, vaan kouluja piti valvoa. ”Laatu” oli yksi valvonnan taikasanoista: Vuoden 2006 paikkoja haettaessa toimintasuunnitelmaan oli sisällytettävä kohta ”Laadun turvaaminen”; siihen edellytettiin ”selvitys siitä, miten tutkijakoulu turvaa koulutuksen laadun”. Raportissa puolestaan oli vastattava kysymyksen: ”Miten tutkijakoulu on onnistunut turvaamaan koulutuksen laadun?” Jälkimmäinen määräys oli hullunkurinen, sillä tutkijakoulupaikkoja haettaessa neljä vuotta aiemmin hakuohjeissa ei mitenkään erityisesti korostettu ”laatu”, se ei vielä ollut opetusministeriön joka paikan avain.

”Laatu” on toisaalta suhteellisen haitaton tutkijakoulujen valvonnan kriteeri. Periaatteessa tutkijakoulutuksen ”laadun” järjestyksessä osoitin on tilasto siitä, kuinka monta väitöskirjahanketta on lähtenyt hyvään vauhtiin ja minkä tasoisia väitöskirjoista näyttäisi tulevan. Paljon hankalampia seurauksia yleisluonteisten lupauksen vaatimisella on pitkäjänteistä kehittämistä edellyttävillä toimilla kuten kansainvälisten verkostojen luomisella. Kansainvälisten yhteyksien luominen tutkijakoulutuksen tueksi on tärkeä tavoite, siitä ei vallitse epäselvyyttä. Mutta mitkä yhteydet ovat verkostomaisen, määräaikaisen rahoituksen turvin toimivan koulun omia yhteyksiä? Mitkä ovat ohjaajien yhteyksiä? Lupauksia on tavattoman helppo kirjata hakupapereihin, mutta todella olemassa olevien verkostojen luominen ja ylläpitäminen on paljon hankalampaa ja vie tavattomasti aikaa. Vastaavia ongelmia koitui vaatimuksesta osoittaa, että tutkijakoululla on ”yhteyksiä elinkeinoelämään”.

Tällaisten hakuohjeisiin lisättyjen vaatimusten täyttäminen oli YHTYMÄN kaltaiselle pienelle verkostomaisesti toimivalle tutkijakoululle tosiasiaa mahdotonta. Tilannetta kuvaa Gian-domenico Majonen esittämä aforismi⁸: ”To try to do something that is inherently impossible is, to borrow from Oakeshott, always a corrupting exercise.” – Korruptio tunkeutui tutkijakoulun toimintatilaan kahdesta suunnasta: Yhtäältä hakemusten tekijöiden täytyi pelkääntyä muodollisista syistä luvata sellaista, jonka he tiesivät mahdottomaksi alun perin, ja myös perästä päin väittää saavuttaneensa tavoitteet. Toisaalta mahdottomia vaativat virkailijat eivät voi tunnustaa itselleen, saattikka instituutiolleen, että heidän asettamansa tavoite on mahdoton. Virkailijoille muodostui vääristynyt käsitys siitä toiminnasta, jota heidän piti ohjata ja edistää.

Tutkijakoulujen viimeiseksi jäänyttä toimikautta (2011–2015) koskeneissa hakuohjeissa vaatimet olivat kasvaneet absurdeihin mittoihin: tutkijakouluihin osallistuvilta yliopistoilta edellytettiin sitoumuskirje sekä myös sitoumus yliopistojen osallistumisesta tutkijanpaikkojen rahoitukseen. Siihen asti rahoitus oli ohjattu korvamerkittynä niille yliopistoille tai tutkimuslaitoksille, joissa toimivat tohtoriopiskelijat oli valittu koulujen opiskelijoiksi. Idea yliopistojen pysyvistä rahoitusosuudesta valtakunnallisille verkostoille oli täysin kuvitteellinen: yliopistot omaksuivat äkkiä kannan, että ne osallistuvat rahoitukseen vain mikäli rahoitus osuu niiden omille jatko-opiskeijoille. Kun verkostossa on 14 laitosta ja jaossa korkeintaan viisi paikkaa per hakukierros kuten YHTYMÄN kohdalla, yhtälö on ratkaisematon. Vaatimuksesta seurasi vain tavaton määrä fiktiivisten numeroiden pyörittelyä, lomakkeiden täyttöä ja tutkijakoulun hakemuksen laadintaan osallistuneiden professoreiden ajan hukkakäyttöä.⁹

Sanokaamme edellinen täsmällisesti: Verkostomaisten tutkijakoulujen toimintaehdot murenevät, koska opetusministeriö kuvitteli voivansa kehittää samalla mekanismilla ja samanaikaisesti yliopistojen keskinäistä kilpailua ja yliopistojen välistä verkostoyhteistyötä. Kilpailu voitti, koska yliopistojen rahoitusjärjestelmä tukee kilpailua. Pitäisikö tuloksesta yllättyä?

Verkostomaisten tutkijakoulujen järjestelmä kuihtui pois: kukaan ei voi pelkän asianharrastuksen tai velvollisuudentunnon avittamana pitää oman toimen ohessa yllä valtakunnallista yhteistyöverkostoa, jolla ei ole omassa hallinnassaan mitään varsinaisia toimintaedellytyksiä.

* * * * *

Ryhtyessäni kirjoittamaan tätä katsausta päätin, että jos sen henkilökohtainen sävy jotakuta hermostuttaa niin saa hermostuttaa. Yliopistojen paholaiset ja enkelit ovat yksityiskohdissa, niissä sietämättömissä ja innostavissa käytännöllisissä kokemuksissa, joita yliopistolaisten päiviin sisältyy.

Kokemusperäinen mielipiteeni koko prosessista on painokelvoton. Toki esimerkiksi YHTYMÄN elämänsäkaareen sisältyi positiivinen puolensa. Kaksi tusinaa hyvää jatko-opiskelijaa sai opinnäytetyötään edistävän rahoituksen, heistä valtaosa on saanut väitöskirjansa valmiiksi, ja useimmat ovat vielä sijoittuneet väittelyn jälkeen hyviin tehtäviin tutkijoina ja asiantuntijoina. Lisäksi johtoryhmien

jäsenet oppivat seminaareissa tuntemaan koulun monitieteisen alan laiteilta erityiskysymyksiä, joihin kukaan ei olisi oman toimensa ohessa kyennyt tutustumaan.

Mutta tuo hallinnollinen tempoilu: tutkijakoulun toiminnan turvaaminen vaati valtavan määrän turhia muodollisuuksia, joiden yksityiskohtia kiristettiin lähes mahdottomiksi juuri ennen kuin järjestelmä romutettiin.

Lopetan kuitenkin voivottelun ja etsin sen sijaan opetuksia. Päälimmäinen on havainto, että tavoitteet, joita yliopistoja ohjaavan opetusministeriön virkamiehistö asetti tutkijakoulutukselle, eivät lainkaan vastanneet tavoitteiden toteuttamisen ehtoja. Jotkut opetusministeriössä tuntuivat kuvittelevan, että tutkijakoulutuksen järjestämisen tapaa on yhtä helppo muuttaa kuin toimistojen sisustusta. Ei se ole. Verkoston luominen omien toimien ohessa kestää vähintään 3–5 vuotta, ja verkoston toimintakyvyn turvaaminen kestää – edelleen omien toimien ohessa – vähintään toiset 3–5 vuotta.

Suunnitelmallisuuden ensimmäinen edellytys on osapuilleen oikea ja kattava tietämys toiminta-alan tilanteesta. Tutkijakoulutuksessa, kuten tutkimustyössä yleensäkin, sellainen voi syntyä vain alhaalta ylös – eli sen myötä, että tutkimustyön tekijät ja jatko-opiskelijat ovat motivoituneita toimittamaan tietoja toiminnoistaan ja tavoitteistaan koordinaatiosta vastaaville tahoille. Raportointi omasta tutkimustyöstä ja varsinkin suunnitelmista on vaivalloista. Sen tulosjohtamiseen perustuva hallinto on varmasti tehnyt jokaiselle yliopistolaiselle selväksi.

Jorma Sipilä pohdiskelee kokemuksiaan tilittäessään, millaisia hallinnon järkevien toimien tulisi olla: ”[R]ehdorian päätehtävä on mahdollistaa hyvä yliopistotyö hankkimalla sille resursseja, luomalla sille edellytyksiä ja estämällä näiden edellytysten tarveleminen. Sitä joutuu tekemään pääasiassa yliopistosta ulospäin.”¹⁰ Vastaavan periaatteen tulisi koskea opetus- ja kulttuuriministeriön velvollisuuksia yliopistojen suuntaan.

Uusi yliopistolaki murentaa opetusministeriön avustavaa ja edellytyksiä luovaa roolia. Yliopistolakia on puolustettu harhaanjohtavalla väitteellä, että sen ansiosta yliopistot saavuttavat taloudellisen autonomian; Ilkka Niiniluoto on esittänyt tämän argumentin erityisen selväsanaisesti.¹¹ Eivät ne saavuta. Yliopistot ovat edelleen riippuvaisia ministeriöstä, koska valtaosa niiden rahoituksesta tulee joka tapauksessa valtion budjetista. Yliopistolain tuottama muutos yliopistojen asemassa – muuttuminen ”julkisoikeudellisiksi yhteisöiksi” – ei ole sinänsä laajentanut yliopistojen toimintatilaa vaikka onkin tehnyt yliopistojen oman taloudellisen päätöksenteon sujuvammaksi.

Yliopistolain tuoma yliopistojen aseman muutos pikemminkin ilmentää sellaista paradoksia, että ”uuden kapitalismin ajan yliopisto”¹² voidaan saada parhaiten muovatuksi, kun annetaan yliopistojen toteuttaa muutokset itse. Paradoksi on vain näennäinen. Opetusministeriö sanelee budjettivaltansa välityksellä tavoitteet, jotka yliopistojen on pyrittävä saavuttamaan. Mistä tavoitteet tulevat? Asetetaanko ne sisäsyntyisten tarpeiden vai ulkoisten kuvitelmien perusteella?

Tutkijakoulutuksen suhteen opetusministeriön laatimien tavoitteiden epärealistisuus kiteytyy ajatukseen tutkijakoulutuksen ”suuntaamisesta”; tästä sisältyy esimerkiksi vuoden 2000 ”tila ja taso”-raporttiin seuraava toteamus (s. 28): ”Tutkijakoulujen tieteenalakohtainen suuntaaminen on yksi keskeisistä tiede- ja innovaatiojärjestelmän rakennetta keskipitkällä aikavälillä muovaavista päätöksistä. Tutkijakoulujen tuottama tieteellinen työvoima muodostaa ydinjoukon, jonka pätevyteen ja luovuuteen tieteen edistyminen ja kasvavassa määrin myös teollisuuden kilpailukyky perustuu nyt ja tulevaisuudessa.” – Opetusministeriö on asettanut ulkoisten paineiden välittäjäksi ja muotoillut ulkoiset paineet tieteellisen koulutuksen tavoitteiksi.

Ilkka Niiniluoto on sisällyttänyt yliopistouraansa esittelevään leikekirjaansa¹³ koosteen Helsingin yliopiston strategiaryhmän vuonna 1996 laatimasta muistiosta ”Yliopisto 2015”; hän oli itse työryhmän jäsen. Strategiaryhmä kehitti kolme vaihtoehtoista skenaariota: HY (”hyvinvointi”), KK (”keskinäinen kilpailu”), ja AA (”alajasjo”). Skenaariot ovat Niiniluodon esittämästä katkel-

masta päätellen perusteiltaan juuri niin ohuita kuin skenaariot voivat olla: ryhmän osanottajat ovat istahtaneet pohdiskelemaan, millainen yliopisto voisi mahdollisesti olla kahden vuosikymmenen kuluttua (siis 1996–2015), ilman mitään pohdintoja siitä, millaiset tekijät erilaisia muutoksia voisivat tuottaa ja kuinka nopeasti.

Mutta me olemme etuoikeutettuja. Olemme juuri sivuuttaneet skenaarioiden tähtäykseksi valitun vuoden 2015. Tiedämme, että skenaario ”HY” jäi toteutumatta, skenaario ”KK” muuttui todeksi noin 10 vuotta sitten ja skenaario ”AA” on täällä tänään. 2000-luvun mullistukset yliopistoissa ovat tuottaneet sekä yliopistojen sisään että niiden keskinäisiin suhteisiin jännitteitä, jotka ovat ajaneet kehityksen ”alasajon” (AA) suuntaan.

Yliopistopolitiikkaa kaiken kaikkiaan vahingoittaa suuresti eri yliopistojen keskinäisen kateuden ja välistävetojen kulttuuri. Oli opetus- ja kulttuuriministeriöstä esitetty aloite kuinka älytön tahansa, aina siihen joku tarttuu ja koettaa ennakoiden tehdä virkamiehistöön suotuisan vaikutuksen. Lisäksi kansainväliset huippumittarit tuovat asetelmaan lisävahteita: helsinkiläiset HY ja Aalto ratsastavat asemallaan välittämättä muista. Kuten Jorma Sipilä oman kokemuksensa perusteella kirjoittaa:¹⁴

”On ollut melkein pä dramaattista tajuta, kuinka itsekkäitä organisaatiot ylipäänsä ovat. Altruismi ei kuulu organisaatioiden ominaisuuksiin. Välittömän oman edun maksimoinnin tilalle tarvittaisiin tietenkin ymmärrystä ja kärsivällisyyttä työstää prosesseja, joissa kaikki voitaisivat edes jotakin. Viisas ministeriö olisi siinä ratkaisevasti avuksi.”

Tutkijakoulujen uhon ja tuhon kaareen esitettiin kyllä myös vastahankaisia ja sikäli rohkaisevia näkemyksiä. Esimerkiksi ”Tieteen taso 2012” selvitykseen sisältyvässä Suomen Akatemian toimikuntien raporteissa ilmaistaan jok’ikisessä huoli verkostomaisten tutkijakoulujen kuihtumisesta:

Biotieteet ja ympäristön tutkimus (s. 53): ”Tieteen tila 2012 -arvioinnin osana järjestetyissä bio- ja ympäristötieteiden työpajoissa kannettiin laajasti huolta siitä, että kansallisesti integroivan järjestelmän edut menetetään, mikäli yliopistot eivät jatkossa pysty riittävään tutkijankoulutusyhteistyöhön. Varsinkin niin sanotuilla pienemmillä aloilla on vahva huoli siitä, miten niiden tutkijankoulutus tulevaisuudessa hoidetaan.”

Kulttuurin ja yhteiskunnan tutkimus (s. 58): ”Valtakunnalliset tutkijakoulut ovat toimineet hyvin ja niiden antama koulutus on laadukasta.” (s. 62): ”Kansallinen verkostomainen tohtorikoulu on säilytettävä tohtorinkoulutuksessa.”

Luonnontieteiden ja tekniikan tutkimus (s. 65): ”Pienillä tieteenaloilla tutkijakoulut ovat antaneet mahdollisuuden kansainvälisesti kilpailukykyisen ja riittävän laaja-alaisen opinto-ohjelman tarjoamiseen. Lisäksi tutkijakoulut ovat merkittävästi lisänneet kansallista verkottumista ja yliopistojen ja tutkimuslaitosten välistä yhteistyötä. Näiden hyötyjen turvaaminen on tärkeää uudistettaessa tohtorikoulutuksen rahoitusjärjestelmää.”

Terveyden tutkimus (s. 68): ”Jos tutkijakoulupaikkojen rahoitusta ei korvamerkitä yliopistojen perusrahoituksessa, on uhkana, että yliopistot eivät sitoudu enää riittävästi verkostomaisten tutkijakoulujen toimintaan. Suurimpia häviäjiä voivat olla pienet alat, joiden toiminta on vaatinut kansallista koordinoitua.”

Opetusministeriössä ei ole näin hienopiirteisistä argumenteista välitetty. Valtakunnallisten tutkijakoulujen järjestelmä luotiin hallinnollisesti määriteltyihin ulkoihin tarpeisiin. Siksi järjestelmä voitiin purkaa, kun yliopistojen toiminnan periaatteita oli muokattu laajemmassa skaalassa uuden kapitalismin ajan mukaisiksi.

Olettaisin silti, että tutkijakoulujen kokemus on jättänyt hyvän perinnön. Ensiksi: Tutkijakoulutus on olennainen osa yliopistojen tieteellistä työtä. Jatko-opiskelijat voivat olla tutkimusryh-

mien täysivaltaisia osanottajia, kunhan toiminnot organisoidaan hyvin.¹⁵ Toiseksi: Tutkijakoulut osoittivat, kuinka hedelmällistä pitkäjänteinen valtakunnallinen yhteistyö voi olla. Niiden järjestämät työseminaarit kokosivat osanottajia moninaisista toimipaikoista ja aloilta sekä edistivät kansainvälisten yhteyksien syntymistä, ja osanottajat tulivat altistetuiksi omasta tutkimusaiheestaan kaukana oleville mutta samanlaisen perustavoitteen motivoimille ideoille. Ideat virittävät uusia ideoita sekä siirtyvät ja rikastuvat sen välityksellä. Tietysti tätä tavoitetta palvelevat kotimaisten tieteellisten seurojen vuosittaiset seminaarit (sosiologipäivät, politiikan tutkimuksen päivät, maantieteen päivät, yhteiskunnallisen ympäristötutkimuksen syyskollokvio, ja niin edelleen), mutta niiden yhteyteen on vaikea järjestää jatko-opintojen ohjausta edistäviä tilanteita.

Lisäksi verkostomaiset tutkijakoulut lieventävät niin sanotun ”kriittisen massan” vaatimusta yksittäisten yksiköiden osalta. Kaikkien tietystä aihepiiristä kiinnostuneiden tutkijoiden ei tarvitse olla keskitettyjä samaan laitokseen. Päinvastoin, hajautuneisuus on etu. Näkökulmat rikastuvat. Yleisluonteiset väitteet, että yliopistojen nykyiset yksiköt ovat liian pieniä, ovat harhaisia. Verkostomaisesti muotoutuneilla aloilla paikalliset yksiköt voivat aivan hyvin olla pieniä. Keskinäisen yhteistyön turvin kokonaisuus kasvaa paljon suuremmaksi kuin yksiköiden summa. Yksiköiden välillä on tietynlainen kilpailusuhde, mutta se ei ole nollasummapieliä vaan kilvoittelua, jossa kaikki voittavat.

Verkostomaiset toimintamuodot ansaitsevat kaiken mahdollisen tuen. Vuonna 1995 käynnistyneen tutkijakoulujen järjestelmän tuho on tapahtunut tosiasia. Ehkä vauriot ovat silti vielä korjattavissa. Yliopistoissa on väkeä, joka on kokenut verkostomaisen yhteistyön voiman.

VIITTEET

1. Selvityksiä on laadittu kolmen vuoden välein. Olen koonnut tietoja vuosien 2000, 2003, 2009 ja 2012 raporteista; raportit ovat ladattavissa Suomen Akatemian kotisivulta (helmikuussa 2016).
2. Jorma Sipilä: *Valta yliopistossa*, Vastapaino (2007), 123. Sipilä oli Tampereen yliopiston vararehtori 1996–97, rehtori 1998–2004 ja kansleri 2004–2009.
3. Heikki Patomäki esittää tästä yhteenvedon: *Yliopisto OYJ. Tulosjohtamisen ongelmat – ja vaihtoehdot*. Gaudeamus (2005).
4. Tuukka Tomperi (toim.): *Akateeminen kysymys? Yliopistolain kritiikki ja kiista uudesta yliopistosta*. Vastapaino (2009).
5. 22.03.2007 Dnro 6/504/2007; allekirjoittaja ylijohtaja Sakari Karjalainen.
6. 29.08.2008 Dnro 10/504/2008; allekirjoittaja ylijohtaja Sakari Karjalainen.
7. Anna Raija Nummenmaa, Kirsi Pyhälto & Tiina Soini: *Hyvä tohtori! Tutkijakoulutuksen rakenteita ja prosesseja*. Tampere University Press (2008), 16.
8. Giandomenico Majone: *Evidence, Argument, & Persuasion in the Policy Process*. Yale University Press (1989), 69.
9. Hakuohjeita tutkittuani kirjoitin YHTYMÄn johtoryhmän kokouksen lähetteeseen: ”Yleinen vaikutelmani on ristiriitainen: yhtäältä Akatemia/ OKM on olennaisesti tiukentanut tohtorikoulutuksen ehtoja – jopa niin, että hakemusohjeita ensi kertaa lukiessani aloin tuntea vahvaa vetoa heittää pyyhe kehään, mutta toisaalta tuntuu kuitenkin siltä, että YHTYMÄn toiminnalliset ideat ja periaatteet ovat selkeät ja sovittuvat suhteellisen helposti yhteen uusienkin vaatimusten kanssa.”
10. Sipilä, s. 99.
11. Ilkka Niiniluoto: ”Yliopistouudistus on itsenäisyystaistelua”. *Tiede & edistys* 34 (2009), 233–240. Useat kirjoittajat kritikoivat näkemystä Tuukka Tomperin toimittamassa kokoelmassa (viite 4).
12. Merja Kinnunen: ”Opettaminen uuden kapitalismin ajan yliopistossa”. *Tiede & edistys* 30 (2005), 38–45.
13. Ilkka Niiniluoto: *Dynaaminen sivistysyliopisto: Sata pubetta ja kirjoitusta vuosilta 1987–2010*. Gaudeamus (2011), 100–106.
14. Sipilä, s. 148.
15. Ks. Yrjö Haila: ”Tutkijaseminaari”, teoksessa Sanna Kivimäki, Merja Kinnunen & Olli Löytty (toim.), *Tilanteen taju. Opettaminen yliopistossa*. Vastapaino (2006), 177–182.